

Вікторія Вовкодав

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОЇ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» (1954–1991): ІСТОРИОГРАФІЯ

DOI: 10.5281/zenodo.5089641

© В. Вовкодав, 2021. CC BY 4.0

***Мета дослідження** полягає в історіографічному аналізі праць, присвячених пам'яткам кам'яної сакральної архітектури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», що внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До них належать Вознесенський собор (1700 р.), Михайлівська церква (1750 р.) та дзвіниця з трапезною Михайлівської церкви 1747 р. До уваги також було взято дзвіницю Вознесенського собору (1770–1776 рр.), яка перебуває на балансі Переяславської ОТГ і є невід'ємною частиною комплексу пам'яток Вознесенського монастиря (1700–1776 рр.). У статті проаналізовано та систематизовано наукові публікації, у яких розглянуто цю проблематику, створені впродовж 1954–1991 рр.*

***Методологічну основу** дослідження становлять принципи наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму, а також загальнонаукові та історичні методи. Їх застосування дозволило сформулювати дослідницьку логіку та цілісне структуроване бачення процесів наукового вивчення кам'яної сакральної архітектури НІЕЗ «Переяслав» у цей період, а також окреслити основні тенденції осмислення наукового доробку дослідників і представити комплексний аналіз літератури.*

***Наукова новизна.** Ця розвідка є першою спробою аналізу рівня дослідженості пам'яток сакральної архітектури НІЕЗ «Переяслав», базованого на огляді наукової літератури зазначеного періоду.*

***Висновки.** Аналіз літератури з порушеної проблематики свідчить про наявність малої кількості спеціалізованих праць, у яких розглянуті питання, пов'язані із названими сакральними спорудами, що вказує на відсутність наукового інтересу до них, як до об'єктів окремих досліджень. Натомість існує велика кількість публікацій різного тематичного спрямування, де в різному контексті вони згадуються. Окрім цього, коротку інформацію про них подано у виданнях, що стосуються обліку, збереження та каталогізації пам'яток архітектури, а також в енциклопедіях.*

***Ключові слова:** пам'ятка архітектури, сакральна споруда, собор, дзвіниця, церква.*

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» існує на базі комплексу пам'яток та об'єктів культурної спадщини України, 120 із яких занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед них виділяється група пам'яток кам'яної сакральної архітектури: Вознесенський собор (1700 р.), Михайлівська церква (1750 р.) та Дзвіниця з трапезною Михайлівської церкви (1747 р.). Саме вони є складовими комплексів споруд переяславських монастирів XVII–XVIII ст. Результати дослідження останніх знайшли своє відображення у великій кількості наукової літератури, опублікованої з часу створення

Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (ПХДІМ) у 1954 р. і до сьогодні.

Запропонована нами розвідка є частиною комплексного історіографічного дослідження, головним об'єктом якого є наукові праці, присвячені пам'яткам НІЕЗ «Переяслав». Опрацювання такої проблематики відбувається в контексті загального дослідження історії створення Заповідника та активізації в ньому пам'яткоохоронної роботи. Наразі розглянуто праці, у яких йдеться про різні аспекти, пов'язані саме із згаданими об'єктами кам'яної сакральної архітектури, а також ще з однією пам'яткою сакральної архітектури – Дзвіницею Вознесенського собору (1770–1776 рр.), яка перебуває на балансі Переяславської ОТГ, але разом із останнім є невід'ємною частиною ансамблю Вознесенського монастиря.

Як і в попередніх наших публікаціях, для класифікації розглянутої літератури було використано хронологічний та тематичний принципи. Зокрема, виокремлено праці двох умовних періодів: радянського (1954–1991 рр.) та сучасного (1991–2020 рр.). У межах кожного з них публікації було об'єднано у дві групи відповідно до їх тематичного наповнення. До першої віднесено студії, що безпосередньо розкривають дослідження згаданих вище пам'яток. Інша група об'єднує літературу, у якій ці об'єкти лише згадані. Це праці узагальнюючого змісту, пов'язані з вивченням мистецтва, архітектури, пам'яткоохоронними дослідженнями або ж присвячені певному періоду історії Переяславщини. Зважаючи на значний масив наукової літератури, охопленої під час дослідження, у цій розвідці ми розглянемо лише праці першого періоду – радянського.

Відзначення так званого 300-річчя воз'єднання України з Росією на Переяславщині створило значний суспільно-політичний резонанс, який знайшов своє відображення в історичній науці того часу. Так, у 1954 р. виходить історико-архітектурний нарис І. А. Грабовського та І. М. Днестрова «Переяслав-Хмельницький. Архитектурно-исторический очерк», присвячений історичним пам'яткам Переяславщини. У праці неодноразово згадують комплекси споруд Михайлівського та Вознесенського монастирів як важливих складових забудови та архітектури міста XVII–XVIII ст. Автори стисло подали інформацію про історію побудови споруд переяславських монастирів, їх дослідження та архітектурні особливості¹.

У цьому ж році світ побачило ще кілька праць А. Т. Брайчевської та Ф. Б. Копилова, М. Гречиної, В. Гурського та О. М. Апанович, у яких також подано коротку характеристику пам'яток Михайлівського та Вознесенського монастирів².

Друга тематична група представлена більшою кількістю праць. Так, упродовж 1954–1991 рр. було видано багато облікових та енциклопедичних видань, у яких подано інформацію про об'єкти ансамблів Вознесенського та Михайлівського монастирів у контексті висвітлення загальної історії міст і сіл, історії мистецтва або обліку та каталогізації пам'яток СРСР.

Облік пам'яток архітектури в Україні розпочався з появою в 1956 р. видання «Пам'ятники архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною: список» під грифом «Для службового користування». У ньому подано їх перелік, охоронний номер, зазначено дати побудови та допустиме використання цих споруд відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р., № 3898 «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури». Усього до видання увійшло 1513 об'єктів, серед яких зазначені споруди Вознесенського та Михайлівського монастирів. Слід відмітити, що у переліку пам'яток під охорон-

¹ Грабовский И. А., Днестров И. Н. Переяслав-Хмельницкий. Архитектурно-исторический очерк. Киев: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1954. С. 36–49.

² Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники / Гл. ред. О. М. Апанович. Киев: Изд-во АН УРСР, 1954. 128 с.; Брайчевська А. Т., Копилов Ф. Б. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 128 с.; Гречина М. Город Переяслав-Хмельницький. *Архитектура СССР*. 1954. № 1. С. 21–25; Гурський В. Переяслав-Хмельницький. *Архитектура і будівництво*. 1954. № 1. С. 7–9.

ними номерами 63 та 64, тоді входили «ВХІД ДО ПЕЧЕР» на території Вознесенського та «ПОГРІБ» – Михайлівського монастирів. У графі про допустиме використання всі споруди монастирів, крім дзвіниці Михайлівського, віднесено до «пам'ятників, які можна використовувати для господарських цілей без завдання шкоди їх історико-культурній цінності та передавати в орендне використання установам та організаціям»³.

Подібна інформація міститься й у книзі «Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період)». У додатку до видання було подано перелік зруйнованих споруд, через який воно, вочевидь, не отримало значного поширення⁴.

У 1983–1986 рр. опубліковано 4-томний довідник «Пам'ятники градостроїтельства и архитектуры УССР: иллюстрированный справочник-каталог», який належить до категорії наукових списків. Статті цього довідника містять історичні відомості про споруду, характеристику її архітектурних особливостей, креслення плану та світлину зовнішнього вигляду. Та слід зазначити, що у виданні подано інформацію тільки про наявні пам'ятки архітектури. У першому томі цього довідника присутня інформація про монастирські комплекси м. Переяслава (під охоронними номерами 49 та 50)⁵.

Проект «Звід пам'яток історії і культури СРСР» (в Україні дістав назву «Звід пам'яток історії і культури СРСР по Українській РСР») дав поштовх до створення каталогу «Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник». Він в основному містить інформацію про пам'ятники В. І. Леніну та братські могили часів Другої світової війни. Пам'ятки архітектури також представлені в каталозі, але здебільшого без опису, із зазначенням їх назви та місця розташування. Лише для деяких об'єктів подано короткі описи та світлини, зокрема, Вознесенського собору та Михайлівської церкви⁶.

У цей період виходить кілька монографічних видань, у яких згадано архітектурні пам'ятки м. Переяслава, зокрема, дослідження В. Ю. Січинського «Історія українського мистецтва». У першому томі цього видання, де подано опис своєрідності мазепинського бароко в архітектурі, йдеться про Вознесенський собор. Автор назвав його «ЦЕРКВА ВОЗНЕСЕННЯ» та зазначив, що споруда зовсім недосліджена⁷.

У праці А. Т. Брайчевської «Археологія в житті і творчості Т. Г. Шевченка» згадуються пам'ятки м. Переяслава та його околиць в контексті діяльності Т. Г. Шевченка в складі Археологічної комісії. Зокрема, дослідниця констатує наявність численних зображень культових споруд Переяславщини XVI–XVII ст. (Вознесенський собор, Михайлівська та Покровська церкви)⁸.

Монографічне дослідження М. П. Цапенка присвячене кам'яній архітектурі Лівобережної України 70-их рр. XVII ст. – 70-их рр. XVIII ст. Серед великої кількості оригінальних та самобутніх творів архітектури автор згадав про споруди культових комплексів м. Переяслава. Він констатує, що дзвіниця Вознесенського монастиря побудована окремо від головного собору й має чіткі риси ярусної побудови на традиційній основі. Причиною спорудження таких дзвіниць, на

³ Пам'ятники архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною: список. Київ: Держбудвидав, 1956 р. 10 с.

⁴ Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). Київ: Держбудвидав, 1957 р. 580 с.

⁵ Пам'ятники градостроїтельства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т. / Госстрой УССР и др.; Гл. редкой.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Киев: Будівельник, 1983. Т. 1. Киев; Киевская область / Редкол.: Ю. С. Асеев (отв. ред.) и др. 1983. 160 с.

⁶ Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. Киев: Наукова думка, 1987. 736 с.

⁷ Історія українського мистецтва / В. Січинський; рис. монограми і заг. П. Холодний; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, Вільна академія наук у США, Східно-Європейський фонд. Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка, 1956. Т. 1. Архітектура. 119–120 с.; іл.

⁸ Брайчевська А. Т. Археологія в житті і творчості Т. Г. Шевченка. *Археологія*. 1964. Вип. XVII. С. 3–11.

його думку, могла бути військова ситуація, яка потребувала їх використання як дозорних і оборонних башт. На прикладі пропорційного аналізу Вознесенського собору М. П. Цапенко пояснює об'ємно-планувальну схему західної частини таких споруд, де при вході справа та зліва знаходяться камери, що були своєрідними лоджіями для знаті. Загалом, переяславський собор автор називає оригінальною пам'яткою архітектури, оскільки поряд із збереженими хрестоподібними обрисами він має дев'ятикамерну композицію. При такому плануванні собор повинен мати п'ять куполів, а не один, до того ж з оригінальною пропорцією – його барабан витягнутий вгору. Бокові об'єми споруди завершуються фронтонами, що надає їй деяких рис цивільної архітектури. Михайлівський собор згадують як приклад зального типу сакральних споруд, що поєднують у собі риси культової, цивільної та оборонної архітектури з досить яскравим монументальним живописом та декоративними елементами інтер'єру⁹.

Наймасштабнішим спеціалізованим проектом радянського періоду було 12-томне видання «Всеобщая история архитектуры», у якому показано процес розвитку цього виду мистецтва від найдавніших часів до середини ХХ ст. У другій частині шостого тому подано інформацію про об'єкти з України. Неодноразово у виданні згадуються переяславські культові споруди. Так, автор статті про архітектуру другої половини ХVI – першої половини ХVII ст. – Ю. А. Нельговський – відніс Михайлівську церкву до найпростішого типу кам'яних храмів, але зазначив її багате оздоблення елементами пластики на карнизах і віконній лиштві. М. П. Цапенко, описуючи архітектуру другої половини ХVII – 20-их рр. ХVIII ст., звернув увагу на те, що використання трьохярусних лоджій у Вознесенському соборі призвело до візуального збільшення висоти та збагачення інтер'єру будівлі¹⁰.

У виданні «Історія міст і сіл Української РСР» (у 26 томах), у одному з томів, присвяченому пам'яткам Київської обл., згадують і певні об'єкти культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», серед них Вознесенський собор із дзвіницею та Михайлівська церква¹¹.

Неможливо залишити без уваги ілюстрований нарис М. І. Сікорського та Д. Т. Швидкого «На землі Переяславській», у якому подано історію Переяславської землі від найдавніших часів до 1980-их рр. ХХ ст. В одному з розділів книги йдеться про розвиток української культури в другій половині ХVII – першій половині ХІХ ст., де й згадано архітектурні пам'ятки м. Переяслава та їх особливості: зразок класичного українського бароко – Михайлівську церкву та мазепинського бароко – Вознесенський собор¹².

До особливої групи описово-статистичних джерел належать «Описи Київського намісництва 70–80 рр. ХVIII ст.», які містять великий фактичний матеріал про різні аспекти соціально-економічного розвитку Лівобережної України. У «Описанні города Переяслова» серед інформації про муровані споруди згадують два монастирські комплекси. Примітним є те, що в них точно подано дату побудови всіх об'єктів монастирів та зазначено їх засновників¹³.

⁹ Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва: Издательство литературы по строительству, 1967. С. 234.

¹⁰ Всеобщая история архитектуры: В 12 томах / Под ред.: П. Н. Максимова (ответственный редактор), А. И. Власюка, А. А. Кипарисовой, Ю. А. Нельговского, М. И. Рзынина, А. Г. Чинякова; Государственный комитет по гражданскому строительству и архитектуре при Госстрое СССР, Научно-исследовательский институт теории, истории и перспективных проблем советской архитектуры. Москва: Стройиздат, 1968. Том 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV – первая половина XIX вв. С. 172, 397.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. Київ, 1971. 503 с.

¹² Сікорський М. І., Швидкий Д. Т. На землі Переяславській / Під ред. В. П. Плачинди. Київ: Наукова думка. 1983. С. 95.

¹³ Описи Київського намісництва 70–80 років ХVIII ст. Київ: Наукова думка, 1989. С. 206–207; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Вид. дім А.С.С., 2005. 586 с.

Варто також відзначити, що в 60-их рр. ХХ ст. з'являється велика кількість довідників-путівників, фотопутівників та фотоальбомів, які стали своєрідним засобом рекламної комунікації. До них належать науково-популярні та ізографічні видання, що містять узагальнену інформацію про маршрути визначними історичними місцям УРСР. У них автори позиціонують муровані сакральні споруди м. Переяслава як справжні туристичні локації¹⁴.

Загалом, аналіз згаданих вище праць радянського періоду дозволяє нам зробити кілька висновків. Насамперед необхідно відзначити, що серед них мала кількість спеціалізованих досліджень, у яких розглянуто проблематику, пов'язану із названими сакральними спорудами та повністю відсутні студії, де вони є головним об'єктом вивчення.

Натомість існує велика кількість праць різного тематичного спрямування, де у різному контексті згадують означені об'єкти. Здебільшого це праці з архітектури, мистецтва та історії. Також з'являються публікації, що стосуються обліку, збереження та каталогізації пам'яток архітектури. Однією з характерних рис цього періоду є створення багатьох видань енциклопедичного спрямування, які, зазвичай, містять короткі інформаційні повідомлення про пам'ятки, на яких зосереджена наша дослідницька увага.

Таким чином, можна констатувати, що згадані архітектурні об'єкти не отримували окремого спеціалізованого вивчення, а розглядались у контексті загальних архітектурно-мистецьких та історичних досліджень, пов'язаних як із пам'ятками м. Переяслава, так і Лівобережної України в цілому. Окрім цього, у переважній більшості розглянутих праць наведено лише короткі відомості про них або ж, взагалі, лише згадано про їх існування. Та все ж таки варто звернути увагу на формування певного дослідницького інтересу до цих споруд, що стало поштовхом для їх подальшого вивчення.

Вовкодав Вікторія Олександрівна – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Vovkodav Viktoriia O. – Junior Researcher of the Scientific and Methodical Department of Cultural Heritage Protection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» (8 T. Shevchenka Street, Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: viktoryvovkodav@gmail.com

ON THE PROBLEM OF RESEARCH OF MONUMENTS OF STONE SACRED ARCHITECTURE OF NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREYASLAV» (1954–1991): HISTORIOGRAPHY

The purpose of study lies in historiographic analysis of the works dedicated to the stone sacred architecture monuments of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», which are included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. These monuments includes the Ascension Cathedral (1700), St. Michael's Church (1750) and the bell tower with the refectory of St. Michael's Church (1747). The bell tower of the Ascension Cathedral (1770–1776) was also taken

¹⁴ Сікорський М. І., Батушан О. Д., Діденко В. П. Київщина: короткий путівник. Київ, 1976. С. 205; Батушан О. Д., Сікорський М. І. Шляхами Київщини: путівник-довідник. Київ, 1968. С. 21–24; Батушан О. Д., Мінц С. Й., Сікорський М. І. Пам'ятні місця Київської області: короткий путівник. Київ: Київське обласне видавництво. 1958. С. 24; Переяслав-Хмельницький: фотоальбом. Київ: Мистецтво, 1978. 36–37 с.: іл.; Малахов Д. В., Дерлеменко Є. А. По історичних містах Київської Русі: фото-путівник. Київ: Мистецтво, 1990. 311 с., іл.

into account. This belfry is on the balance of Pereyaslav UTC and is an integral part of the complex of monuments of the Ascension Monastery 1700–1776.

The article also analyzes and systematizes scientific publications created during 1954–1991, which consider this issue.

The methodological basis of the study are the principles of scientific objectivity, complexity, systematization and historicism, as well as general scientific and historical methods. Their application allowed to form a research logic and a holistic structured vision of the processes of scientific study of stone sacred architecture of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» in this period. In addition, these principles and methods allowed to outline the main tendencies in understanding the scientific achievements of researchers and present a comprehensive analysis of the literature.

Scientific novelty. This exploration is the first attempt to analyze the level of evidence of monuments of sacred architecture of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», based on a review of the scientific literature of this period.

Conclusions. The analysis of the literature on this issue shows the presence of a small number of specialized works, which address issues related to these sacred buildings. This indicates a lack of scientific interest in them as objects of individual research.

Key words: architectural monument, sacred building, cathedral, bell tower, church.

Дата подання: 9 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вовкодав, В. До проблеми дослідження пам'яток кам'яної сакральної архітектури НІЕЗ «Переяслав» (1954–1991): історіографія. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 48–53. DOI: 10.5281/zenodo.5089641.

Цитування за стандартом APA

Vovkodav, V. Do problemy doslidzhennia pamiatok kamianoi sakralnoi arkitektury NIEZ «Pereiaslav» (1954–1991): istoriografiiia [On the problem of research of monuments of stone sacred architecture of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» (1954–1991): historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 48–53. DOI: 10.5281/zenodo.5089641.

